

HAMMERSHUS - DOBRE PRAKTYKI I ZARZĄDZANIE TRWAŁĄ RUINĄ

Hammershus Castle - "Good Practices" and Managing Permanentl Ruin

Andrzej Siwek*, Magdalena Trafas-Wołoszyn**

SUMMARY: Hammershus is a medieval Danish castle on the Bornholm island. In 1743 Hammershus was finally abandoned as a stronghold. The fortress was partially demolished around 1750. The ruins were put on the national historic register in 1822. From 1885, until his death in 1928, P. C. Hauberg was in charge of the extensive restoration work. After that, the castle remained a picturesque ruin. The conservation policy, which was taken from 1907, includes the purchase of land around the castle and systematic removal of the surrounding buildings. In 1969 Jørn Utzon created the concept of the information center hidden in the landscape. In 2013, his concept was implemented. The project was developed by the Danish team Arkitema, in cooperation with Buro Happold, and Ch. Harlang. The modern information center put into use in 2018. Building is removed from the ruins and hidden in the nearby slope. The protection of Hammershus Castle is subordinated to preserving its historical form - a permanent ruin. It is also conducted in the landscape sphere. The new reception center was located and designed so as to not compete with the historical ruin and landscape. The Hammershus castle management model is an example of good practice in protecting cultural heritage and historic ruins. The main point is to use the attractiveness of the historical ruins, as an object that attracts visitors. The remoteness of modern commercial functions from the monument create new possibilities for contemplating the castle ruins and contributes to strict landscape protection.

KEYWORDS: historical ruin, landscape protection, heritage management, conservation, Hammershus castle

Wprowadzenie

Problematyka ochrony i postępowania z zbytkami określanymi mianem „trwałej ruiny” to jeden z wiodących tematów toczącej się obecnie konserwatorskiej dyskusji doktrynalnej. Skalę i zakres tematyczny dyskusji określa seria publikacji PKN ICOMOS¹. Istotną rolę w tej dyskusji odgrywa stosunek do ruin historycznych zamków i budowli obronnych². Dowodzi tego szereg

* PhD Andrzej Siwek, Institute of Art History, Jagiellonian University in Cracow
<https://orcid.org/0000-0002-3255-8768>

** Magdalena Trafas-Wołoszyn, Voivode's Office for the Protection of Monuments in Cracow
<https://orcid.org/0000-0001-7962-2109>

¹ *Zamki w ruinie - zasady postępowania konserwatorskiego*, red. B. Szmygin, P. Molski, Warszawa - Lublin 2012; *Ochrona i konserwacja ruin zamkowych : wybrane problemy i przykłady*, red. B. Szmygin, P. Molski, Warszawa - Lublin 2013.

² *Zamki, grody, ruiny - waloryzacja i ochrona*, red. M. L. Lewicka, *Seria Architektura Obronna*: tom III, Warszawa - Białystok 2009.

publikacji, poświęconych tej tematyce konferencji i dyskusji środowiskowych³. Warto odnotować, iż konfrontacja postaw ma charakter specyficzny. W sferze wypowiedzi teoretycznych głosy polemiczne należą do rzadkości, a ich wymowa jest obwarowana szeregiem zastrzeżeń⁴, bądź miewają charakter jawnie publicystyczny⁵. Dominuje zachowawcza, wyważona postawa konserwatorska wyrastająca z ducha Karty Weneckiej, znajdująca potwierdzenie w rodzimych deklaracjach programowych, takich jak „Program Śląskiego Oddziału Stowarzyszenia Konserwatorów Zabytków”⁶, czy ogólnopolska „Karta Ruin Historycznych” PKN ICOMOS⁷. Nawet w międzynarodowym dokumencie programowym, jakim jest „Rekomendacja Warszawska o odbudowie dziedzictwa kulturowego zniszczonego na skutek konfliktów zbrojnych i kataklizmów naturalnych”, z założenia poświęconym odbudowie i rekonstrukcji historycznych zespołów miejskich, znajdujemy znamienne, doktrynalne zastrzeżenie, w którym pobrzmiewa echo powojennych wypowiedzi Jana Zachwatowicza: „Uwzględniając stosowne dla zagadnień dziedzictwa kulturowego międzynarodowe instrumenty prawne i przyjętą doktrynę oraz w nawiązaniu do Konwencji światowego dziedzictwa, potrzebę zapewnienia, że proces odbudowy zostanie podjęty wyłącznie w wyjątkowych okolicznościach, przy jednoczesnej ochronie wyjątkowej uniwersalnej wartości danego dobra i spełnieniu warunków autentyczności i integralności”⁸.

Natomiast charakter wysoce polemiczny z doktryną i teorią ma praktyka wyrażająca się w konkretnych ingerencjach w substancję zabytkową i otoczenie zabytku oraz w budowie/

---

³ Wśród przykładów można wskazać konferencje PKN ICOMOS, np. „Historyczne Ruiny - Ochrona, Użytkowanie, Zarządzanie” - 16-17 kwietnia 2018 r. Łazienki Królewskie w Warszawie, <http://www.icomos-poland.org/pl/archiwum-aktualnosci/239-konferencja-naukowa-historyczne-ruiny-ochrona-uzytowanie-zarządzanie-16-17-kwietnia-2018-r-lazienki-krolewskie-w-warszawie.html>; czy planowaną konferencję „Historic ruins – protection, use, management” Cracow, 8-10 November 2018”, <http://www.icomos-poland.org/pl/archiwum-aktualnosci/249-scientific-conference-historic-ruins-protection-use-management-cracow-8-10-november-2018.html>; lub działania Narodowego Instytutu Dziedzictwa – np.: *Międzynarodowe seminarium „Zamki Pomorza – przykład rewitalizacji zabytków rezydencjonalno-obronnych”*, 6-10 września 2016 r.; https://www.nid.pl/pl/Dla_specjalistow/Aktualnosci/news.php?ID=3301&sphrase_id=52506 oraz „Fortyfikacje pomiędzy Bałtykiem a Morzem Czarnym. Zarządzanie i ochrona dziedzictwa obronnego”, 21-23 czerwca 2017r., Gdańsk; https://www.nid.pl/pl/O_NID/Sprawozdania/Sprawozdanie%20z%20dzia%C5%82alno%C5%9Bci%20NID%20w%202017%20roku.pdf.

⁴ A. Kadłuczka, *Conservatio est continua creatio – or the doctrine of heritage protection as a component of existential space*, *Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation* 2015;44:69-77.

⁵ R. Geremek, *Zamek w ruinie jest holdem dla najeźdźcy*, <http://www.fronda.pl/a/zamek-w-ruinie-jest-holdem-dla-najezdzczy,13215.html>.

⁶ M. Przyłęcki, J. Jasieńko, *Zabytek w trwałej ruinie. Ochrona, konserwacja i ekspozycja. Program Śląskiego Oddziału Stowarzyszenia Konserwatorów Zabytków*, Wrocław 2001.

⁷ *Karta ochrony historycznych ruin, /zasady ochrony historycznych ruin/ przyjęta Uchwałą Walnego Zgromadzenia Członków PKN ICOMOS w dniu 4 grudnia 2012 r.*, <http://www.icomos-poland.org/pl/dokumenty/uchwaly/130-karta-ochrony-historycznych-ruin.html>.

⁸ Art. 5, *Rekomendacja Warszawska o odbudowie dziedzictwa kulturowego zniszczonego na skutek konfliktów zbrojnych i kataklizmów naturalnych*, <http://www.icomos-poland.org/pl/archiwum-aktualnosci/254-rekomendacja-warszawska-o-odbudowie-dziedzictwa-kulturowego-zniszczonego-na-skutek-konfliktow-zbrojnych-i-kataklizmow-naturalnych.html>.

odbudowie kolejnych obiektów, które w perspektywie historycznej podpadły w ruinę⁹. W związku z powyższym wydaje się zasadne, by w dalszym toku dyskusji sformułowania doktrynalne i rozważania teoretyczne mocniej wiązać z konkretnymi przykładami, faktycznymi realizacjami. Należy budować „bank dobrych praktyk”, który może być wykorzystywany zarówno, jako oparcie dla argumentacji w dyskusji doktrynalnej, jak i stanowić inspirację dla kolejnych działań konserwatorskich. Z tego względu autorzy prezentowanego tekstu zdecydowali się na przedstawienie przykładu na pozór odległego od polskich realiów ekonomicznych i organizacyjnych. Proponujemy sięgnięcie do dokonań duńskich, zarówno w ochronie substancji zabytkowej, jak i zarządzaniu zabytkową ruiną zamku i kształtowaniu jej otoczenia. Mamy świadomość, iż odzwierciedlenie działań podejmowanych w odmiennych warunkach systemowych i środowiskowych, na gruncie rodzimym, nie jest łatwe i oczywiste. Nie mamy jednak wątpliwości, że przykład działań podejmowanych na przestrzeni dziesiątków lat w stosunku do ruin zamku Hammershus może być zarówno cenną inspiracją konserwatorską, jak i ważkim argumentem potwierdzającym aktualność i realność zachowawczych sformułowań doktrynalnych, wywodzących się z tradycji dziewiętnastowiecznego nieinterwencjonizmu, kreatywnie modyfikowanych na potrzeby XXI w. Zdaniem autorów prezentowanego tekstu przypadek zamku Hammershus, to przykład twórczego i pod każdym względem aktualnego cywilizacyjnie rozwinięcia koncepcji funkcjonowania trwałej ruiny w krajobrazie, w duchu tradycji wywodzącej się z koncepcji Johna Ruskina¹⁰.

Bornholmski zamek Hammershus

Duńska wyspa Bornholm, na której znajdują się ruiny zamku Hammershus swą nazwę, która znaczyła pierwotnie „Wyspa grodów”, ma zawdzięczać liczebności warowni, które na niej powstawały. Do dziś czytelnych jest ich co najmniej pięć, choć w literaturze pojawia się osiem, nie wliczając w rachuby refugialnej roli licznych średniowiecznych kościołów wyspy¹¹. Szczegółność wyspy w porównaniu do reszty ziem duńskich dostrzegano od dawna. Dobrze charakter Bornholmu obrazuje polski tekst, zawarty w dawnej monografii historyczno – geograficznej Danii:

„Wyspa Bornholm leży 8 godzin drogi statkiem od Kopenhagi. Położona na południe od Szwecji, ma ona zupełnie odmienny układ geologiczny i odmiennie krajobrazy, niż inne części Danji. Jest to płyta granitowa skalista. Na piękno wyspy składa się morze, lasy i skały granitowe. Corocznie liczni turyści duńscy i obcy odwiedzają Bornholm. /.../ W środku wyspy wznosi się /.../ najwyższy

⁹ T. Ratajczak, *Nowy zamek w Poznaniu – negatywny przykład adaptacji relikwów średniowiecznej architektury*, [w:] *Zamki w runie – zasady postępowania konserwatorskiego*, red. B. Szmygin, P. Molski, Warszawa-Lublin 2012, s. 237-249 oraz T. Ratajczak, *Zamki na nowo. Blog poświęcony odbudowie historycznych zamków w Polsce*, <https://zamkinanowodotcom.wordpress.com/>.

¹⁰ Na temat poglądów J. Ruskina szerzej por.: J. Jokilehto, *A History of Architectural Conservation*, York 1986, s. 304 – 306, 309 – 313; *Zabytek i historia. Wokół problemów konserwacji i ochrony zabytków w XIX wieku*. *Antologia*, oprac. P. Kosiewski i J. Krawczyk, Warszawa 2007, s. 159 – 169.

¹¹ Ch. Seehusen, *Hammershus og Bornholms andre borge*, Bornholms Museum 2017.

punkt „Rytterknaegten” (162 m), skąd ma się śliczny widok na całą wyspę. Bornholm ma dużo zabytków przeszłości. Znajdujemy tu wiele ruin starych zamków; największe i najpiękniejsze to zwaliska „Hammershus” w najbardziej na północ wysuniętym punkcie wyspy. /.../”¹².

Ta skłonność do fortyfikowania niewielkiej przecież wyspy wynika z jej strategicznego położenia. Był to punkt na Morzu Bałtyckim, który pozwalał kontrolować główne szlaki komunikacyjno – handlowe między dzisiejszymi terenami Danii i Szwecji (historyczna Skania) oraz dalsze drogi morskie ku portom niemieckim, państwowym bałtyckim, a także Polsce.

Przedmiot naszych zainteresowań, Zamek Hammershus, to średniowieczna, duńska warownia wznosząca się w północnej części wyspy, na nadmorskim klifie, na wysokości około 75m nad poziom morza. Uchodzi za największą warownię średniowieczną Skandynawii. Co ciekawe badacze do dziś spierają się o datę powstania zamku, a rozpiętość propozycji jest znaczna, od hipotetycznej inicjatywy arcybiskupa Assera w pierwszej połowie XII w. /Asser, arcybiskup Lund 1104-1137/, po ok. 1290 r i działania arcybiskupa Jensa Granda /Jens Grand, arcybiskup Lund 1289–1302/¹³. Być może w owej rozpiętości dat nie ma sprzeczności, gdyż początkowa data może wiązać się ogólnie z organizacją punktu obronnego w miejscu dzisiejszego zamku, a późniejsza łączy się z powstaniem budowli murowanej, która przetrwała w części do dziś. Pewnym jest, iż warownia należała na zmianę do konkurujących o Bornholm króla duńskiego i arcybiskupa Lund (również należącego wówczas do Danii)¹⁴. W 1522 r. król Christian II przejmując zamek we władanie ostatecznie kończy erę władztwa arcybiskupiego nad Bornholmem. Jednak już w 1525r Bornholm wraz zamkiem został przekazany przez króla Danii hanzeatyckiemu miastu Lubeka, na okres 50 lat, jako gwarancja pożyczki i pomocy w walce ze Szwecją. Wówczas Hammershus, siedziba hanzeatyckiego zarządcy oraz miejsce przechowywania dóbr (np. solonego masła) pochodzących z wszelkich opłat i danin, został znacząco przebudowany, powiększony i zmodernizowany – szczególnie w zakresie przystosowania do użycia armat. Istotną rolę w fortyfikowaniu wyspy odegrał dowódca Hammershus z ramienia Hanzzy, Sweder Ketting, który zmodernizował umocnienia zamku oraz stworzył system ziemnych umocnień brzegów wyspy. W 1575 r. Bornholm wrócił do Korony duńskiej i stał się lennem. Władający wyspą musiał płacić królowi podatek za posiadanie zamku i dóbr ziemskich. Okres ten, nazywany „czasem wasali”, zapisał się w historii Bornholmu, jako czas eksploatacji, wyzysku i rebelii mieszkańców. Kolejni posiadacze wyspy starali się wyciągać zyski, bez inwestycji w podupadającą warownię. Stąd np. w 1610 r. garnizon stacjonujący w zamku Hammershus liczył jedynie 13 żołnierzy. W 1657 r. Dania przystąpiła do drugiej Wojny Północnej (1655-1660), w której poniosła klęskę w starciu ze Szwecją. Wówczas na mocy paktu pokojowego z Roskilde z lutego 1658 r. Dania utraciła Skanię, Halland, Blekinge i Bornholm na rzecz Szwecji. Już w marcu 1658 r. Szwedzi w sile ok. 120 ludzi zajęli Hammershus, a Bornholm stał się szwedzką prowincją. Wkrótce panowanie szwedzkie wywołało rebelię wyspiarzy wspartą przez duńskiego króla Fryderyka III, zakończoną

¹² I. Stemann, *Danja. Kraj i naród*, Warszawa 1926, s. 117.

¹³ S. P. Sillehoved, *Hammershus*, Bornholms Tidendes Forlag 2014.

¹⁴ Historia zamku nie jest zasadniczym tematem opracowania. Została przedstawiona na podstawie materiałów dostępnych w Hammershus Besøgscenter oraz Muzeum Bornholmu w Rønne.

powrotem zamku i wyspy do Korony Danii. Jeden z przywódców powstania Jens Kofoed uchodzi za lokalnego, bornholmskiego bohatera, a pomnik powstańców stoi na przedpolu zamku, jako symbol nrodowy. Najstarszy znany opis Hammershus zawarty jest w "Borringholms Krønikke" z 1671 r., czyli pochodzi z czasów, kiedy zamek utracił już znaczenie strategiczne. Losy zamku, jako dzieła obronnego przesądziła decyzja króla Chrystiana V, który od 1684 r. rozbudowywał twierdzę morską na pobliskich skalnych wysepkach Christiansø i Frederiksø. Zamek pozostający w coraz gorszej kondycji technicznej i anachroniczny pod względem sztuki obronnej począł pełnić rolę więzienia stanu. Jego funkcje obronne przejęły nowożytne fortyfikacje murowane i ziemne wyspy rozwijane od schyłku XVII w. po początek XIX w. Rolę królewskiego centrum administracyjnego wysp przejęło miasto Rønne¹⁵. Warto odnotować, iż w latach 1660-1661 więźniem zamkowym była Leonora Christina, pochodząca z morgantycznego związku, córka króla Danii Christiana IV. Postać ta, dzięki opublikowanym w XIX w. zapiskom dziennika z późniejszych lat uwięzienia w Kopenhadze, zajęła znaczące miejsce w duńskiej tradycji literackiej i legendarnej.

Ostatecznie Hammershus został opuszczony w 1743 r. Pozbawiony funkcji i podupadły zamek potraktowano jak kamieniołom. Materiał pochodzący z jego częściowej rozbiórki (kamienie i cegły) został użyty jako materiał budowlany do innych budowli na wyspie i przy rozbudowie fortyfikacji Christiansø. Tylko w latach 1743 – 1744 na Christiansø miało trafić około 50 000 cegieł z zamku. Proces dewastacji powstrzymano dopiero w początkach XIX w. W 1822 ruina zamku została uznana za zabytek¹⁶.

Mimo długotrwałej dewastacji charakter zamku pozostał czytelny do dziś, utrwalano go w trakcie dziewiętnasto- i dwudziestowiecznych prac konserwatorskich. Teren zamkowy otacza nieregularny czworobok murów o łącznej długości około 750 m. Centralna zabudowa będąca również najstarszą partią zamku, skupia się wokół czworobocznej wieży kamiennie - ceglanej, która pierwotnie liczyła sześć kondygnacji. W czworoboku murów o zaokrąglonych narożnikach i dobudowanych kolistych basztach (wieżach artyleryjskich) kryją się skrzydła zabudowy otaczające czworoboczno - owalny dziedziniec. Budowle magazynowe, mieszkalne i gospodarcze (a właściwie ich relikty) przylegają do murów obwodowych. Brukowana droga wiodąca od mostu zamkowego uchodzi za najlepiej zachowaną drogę średniowieczną w Danii. System obronny zamku uzupełniają ślady średniowiecznych wałów, fos oraz pięcioboczne w narysie, nowożytne dzieła ziemne, chroniące mury od strony północnej. Zachowane są ślady stawu – cysterny oraz późniejszego stawu powiązanego z funkcjonującym na wzgórzu zamkowym browarem. W części czytelny jest system wodny, z pułapkowym charakterem szerokiej doliny u stóp zamku. Zachowane są mury i obrysy większości pomieszczeń. Natomiast nie zachowały się stropy, sklepienia, detal architektoniczny i korony murów, w poszczególnych partiach zamku. Walor obronności, ale też atrakcyjności krajobrazowej zamku podkreśla usytuowanie na wzgórzu, na wysokim brzegu morskim, ponad skalistymi klifami.

¹⁵ J. Ch. Skaarup, *De Bornholmske Kystskanser*, Bornholms Forsvarsmuseum 2016.

¹⁶ K. Meldgaard, *Hammershus*, 2007

Ruina Hammershus – zabytek, symbol i atrakcja turystyczna

Po latach zapomnienia i materiałowej eksploatacji wiek XIX przyniósł odmianę w postrzeganiu ruin zamku. Dania, która ucierpiała w skutek wojen napoleońskich z jednej strony przeżywała kryzys gospodarczy, z drugiej, podobnie jak kraje niemieckie, doznała odrodzenia narodowego. Na fali romantyzmu rodziło się zainteresowanie przeszłością, własną tożsamością kulturową. Ruiny zamku budziły wyobraźnię, stały się symbolem niegdysiejszej potęgi państwa, stąd uznanie za zabytek w 1822 r. oraz świadome powstrzymywanie dalszej dewastacji¹⁷. Ruiny zamku doceniono też ze względu na malownicze położenie, ekspresję i wartości krajobrazowe. Zamek, dominujący w widokach północnego wybrzeża wyspy stał się celem wędrowek romantycznych turystów. Stał się obiektem studiów i kontemplacji malarzy, którzy utrwaliли jego postać w niezliczonych szkicach i obrazach. W zbiorach Bornholms Museum w Rønne oraz w Bornholms Kunstmuseum zgromadzono szereg prac ilustrujących dziewiętnastowieczne zjawisko fascynacji ruinami Hammershus, jako tematem malarskim. Romantyczne obrazy z motywem Hammershus malowali między innymi Holger Drachmann, Anton Kieldrup, czy Viggo Fauerholdt, malarze – pejzażyści pozostający pod wpływem koncepcji niemieckiego „Sturm und Drang”, poszukujący jednocześnie rodzimego wyrazu dla swego malarstwa. Bornholm zyskał miano „duńskiej Szwajcarii”. Skalna sceneria północnej części Bornholmu zastępowała widoki alpejskie, a ruiny zamku stawały się motywem zaczerpniętym z narodowej przeszłości¹⁸. Krajobraz Bornholmu odegrał istotną rolę w kształtowaniu się tu kolonii artystycznej około 1900r. Krajobraz dla malarzy pozostających pod wpływem malarstwa francuskiego był pretekstem do eksperymentów kolorystycznych, obserwacji światła i poszukiwania nowych kierunków ekspresji. Jednak ruiny zamku nadal skupiały uwagę artystów i pojawiały się w ich pracach¹⁹. U schyłku XIX w. ruiny Hammershus stały się ulubionym motywem lokalnego przemysłu turystycznego. Wzburzone morze, wątła łódź rybacka i górujący nad tą scenerią skalny klif zwieńczony zamkiem był standardowym widokiem reklamującym atrakcje Bornholmu. Ruiny pojawiały się, jako motyw na pocztówkach, znaczkach pocztowych. Malowano je też na ceramice pamiątkarskiej wytwarzanej masowo na Bornholmie w trzech wiodących miejscowych wytwórniach ceramicznych²⁰. Krajobrazowa fascynacja zamkiem, kontemplacyjny charakter jego percepcji nie przełożyły się od razu na działania konserwatorskie. Poza powstrzymaniem dalszych rozbiórek i dewastacji skutkowały rozbudową sieci ścieżek turystycznych, punktów widokowych, ławek i miejsc piknikowych wokół zamku. Hammershus uzyskał status pamiątki historycznej i romantycznej turystycznej atrakcji, swoistej wizytówki wyspy. Nadmorskie miejscowości Bornholmu stawały się jednocześnie miejscowościami lotniskowymi. Turyści zatrzymywali się też w położonej pod zamkiem dawnej farmie zamkowej. W 1895 r. nieopodal

¹⁷ Na podstawie materiałów informacyjnych Hammershus Besøgscenter.

¹⁸ B. Jensen, Bornholm – *Danmarks ferieø*, Bornholms Museum 2016; Landscape painting on Bornholm, Bornholms Kunstmuseum, <http://www.bornholms-kunstmuseum.dk/udforsk/bornholms-kunsthistorie/landskabsmaleriet-paa-bornholm.aspx>.

¹⁹ E. Fabritius, *Danish Artists' Colonies*, Skagens Museum, 2007.

²⁰ Liczne przykłady w zbiorach Keramikmuseum - Hjorths Fabrik w Rønne.

zamku powstał Hotel Hammershus, stając się głównym centrum obsługi ruchu turystycznego wokół ruin.

Ochrona i udostępnianie trwałej ruiny

Druga połowa XIX wieku obok ruchu wakacyjno – turystycznego przyniosła ekspansję gospodarczą. Wyspa była tradycyjnym ośrodkiem rybołówstwa i rolnictwa, zaś w drugiej połowie dziewiętnastego stulecia stała się też obszarem gwałtownej industrializacji. Rozwijał się przemysł wydobywczy, pozyskiwano kamień i kruszywo oraz glinki ceramiczne. W sąsiedztwie zamku powstał port obsługujący pobliski kamieniołom. Zmieniał się krajobraz wyspy, lokalnie zaburzano równowagę ekologiczną. Taka sytuacja trwała do drugiej połowy XX w. Jednocześnie wzrastała jednak świadomość walorów przyrodniczo – krajobrazowych Bornholmu i rodziły się koncepcje ich ochrony. Równoległe wiek dziewiętnasty przyniósł również wzrost zainteresowania badawczego zamkiem wśród historyków oraz świadomość potrzeby podjęcia prac konserwatorskich. Poza wstępnymi pracami zabezpieczającymi szeroko zakrojone, zachowawcze prace konserwatorskie realizowano w latach 1885 – 1928. Było to dzieło życia pracownika Kopenhaskiego Muzeum Narodowego, malarza, numizmatyka i miłośnika Bornholmu Petera Hauberga²¹ – dzisiejszy wygląd zamku to w dużej mierze wynik jego koncepcji konserwatorskiej²². Zamek w pierwszym rzędzie wymagał odgruzowania i uczytelnienia. Programowo pozostając w stanie trwałej ruiny. Celem prac nie było jego upiększenie, lecz zachowanie historycznej materii. Ingerencje remontowe wiązały się z utrwaleniem, ewentualnie uczytelnieniem jego fragmentów. Wprawdzie w znacznej mierze przemurowano i odbudowano zawałony most zamkowy oraz w części uczytelniono formy wież – centralnej Manteltårnet i zwieńczonej schodkowo Blommetårnet, ale na szerszą skalę powstrzymano się od rekonstrukcji i dopełnień formy. Zabezpieczano strzępia murów, unikając wyrównywania ich linii, zachowując malowniczą różnorodność form. Mankamentem działań P. Hauberga był brak dokumentacji archeologicznej prac. Ograniczono się do deponowania w kopenhaskim muzeum przedmiotów znajdujących podczas odgruzowywania, czy odkopywania części zamku. Oparciem dla prac było powołane w 1907 r. Towarzystwo Bornholmskie, które za cel stawiało sobie ochronę dziedzictwa kulturowego i naturalnego wyspy, a jednym z głównych obszarów działania był zamek Hammershus i jego otoczenie. Potrzeba ochrony zamku (również przed naporem kapitału niemieckiego i nadmiarem budynków w sąsiedztwie zamku) była de facto powodem zawiązania Towarzystwa²³. Prace budziły zainteresowanie opinii publicznej, wyrazem czego była między innymi wizyta króla Christiana X w 1912 r. Z inicjatywy Towarzystwa Bornholmskiego podjęto akcję wykupu ruin i pól w okolicy nich. Nie bez znaczenia był czynnik narodowy – część pól wokół zamku znajdowała się w ręku przedsiębiorców niemieckich. Trzeba jednak podkreślić,

²¹ Kunstindeks Danmark & Weilbachs Kunstnerleksikon; <https://www.kulturarv.dk/kid/VisWeilbach.do;jsessionid=137216E2FBF67D08ED395D4CF2674321?kunstnerId=7238&wsektion=alle>.

²² Na podstawie materiałów informacyjnych Hammershus Besøgscenter.

²³ Farvel til Slotsgården giver fri udsigt til Hammershus, <https://naturstyrelsen.dk/lokale-eheder/lokale-nyheder/2017/nov/farvel-til-slotsgaarden-giver-fri-udsigt-til-hammershus/>.

że to właśnie w kręgu Towarzystwa Bornholmskiego, w pierwszych dekadach XX w. zrodziła się koncepcja ochrony Hammershus, jako krajobrazu z ruinami²⁴. Konsekwentnie w granicach zamku nie stworzono jakichkolwiek elementów infrastruktury muzealnej lub turystycznej, poza dyskretnie wkomponowanymi tablicami informacyjnymi. Funkcje recepcyjne pełnił Hotel Hammershus. Z czasem stworzono punkt informacyjny i zaplecze turystyczne (kawiarnia, sanitariaty), które w 1984 r. pomieszczono w zabudowaniach starej farmy zamkowej opodal ruin. Zamek udostępniano bezpłatnie, jako teren spacerowy, kontemplacyjny, a zarazem punkt kulminacyjny ścieżek turystycznych wzdłuż wybrzeża morskiego. W latach 2012 – 2016 przeprowadzono kolejne szeroko zakrojone zachowawcze prace konserwatorskie. W murach zamkowych, dokonano wymiany spoin cementowych z poprzedniej fazy konserwacji na spoiny wapienne, wykonane według historycznej receptury, maksymalnie zbliżone do pierwotnych²⁵.

Koncepcja ochrony krajobrazowej i ekspozycji widoku na zamek oraz krajobrazu wybrzeża morskiego była realizowana konsekwentnie przez ponad 100 lat. Plan kolejnych wykupów gruntów wokoło zamku, a następnie wyburzeń znajdującej się na nich zabudowy realizowano przez lata. W pierwszym rzucie zlikwidowano zabudowania gospodarcze farmy, a w 1968 r. wyburzono Hotel Hammershus (!)²⁶. Z inicjatywy Towarzystwa Bornholmskiego Jørn Utzon w 1969 r. opracował koncepcję nowego centrum informacyjnego wtopionego w formy terenowe, ukrytego w krajobrazie i nie konkurującego z ruinami²⁷. Koncepcji wówczas nie podjęto. Dopiero pozyskanie funduszy w 2013 r. umożliwiło podjęcie decyzji o budowie nowego centrum informacyjno – recepcyjnego. W ramach realizacji koncepcji w listopadzie 2017 ostatecznie wyburzono budynki farmy zamkowej oczyszczając całkowicie przedpole ruin z zabudowy. Nowe centrum informacyjne, którego projekt stanowił rozwinięcie koncepcji architektoniczno – przestrzennej J. Utzona otwarto dla publiczności 22 marca 2018 r.²⁸.

Nowe centrum interpretacji zabytku – koncepcja ochrony i udostępniania na miarę XXI w.

Zarządzanie otoczeniem zamku Hammershus wymagało rozwiązania paradoksu. Paradoks ów polegał na zderzeniu celowości likwidacji zabudowy przesłaniającej ekspozycje ruin i tworzącej dla zamku konkurencję w krajobrazie, ze świadomością potrzeby dysponowania przestrzenią użytkową dla interpretacji zabytku oraz obsługi ruchu turystycznego. Zatem z jednej strony konsekwentnie likwidowano kolejne budowle w sąsiedztwie zamku, z drugiej wypracowywano koncepcję nowego centrum recepcyjnego. Jak już wspomniano zadanie to podjął w 1969 r. Jørn Utzon, uznany architekt duński, słynny choćby z udziału w projektowaniu gmachu Opery w Sydney (1957 r. wygrana w konkursie na projekt). Dzięki rysunkom projektowym udostępnianym

²⁴ <http://bornholmske-samlinger.dk/>.

²⁵ Na podstawie materiałów informacyjnych Hammershus Besøgscenter.

²⁶ <http://www.bornholmerneshistorie.dk/hotel-hammershus.html>.

²⁷ https://www.utzon-archives.aau.dk/drawings/hammershus-museum-and-visitors-center-bornholm/HAMMERSHUS_L_097_005.png.html.

²⁸ Bornholms Tidende, 23.03.2018 r., wydanie internetowe, <http://tidende.dk/?Id=85756>.

w wersji cyfrowej przez Utzon Archives²⁹ można prześledzić ową pierwszą koncepcję pogodzenia ochrony krajobrazu z potrzebami użytkowymi. Plansze zawierające rozplanowanie zabudowy w terenie datowane są na 1969 r.³⁰. Wizualizacja „fantomu” architektury wykonana w technice fotomontażu nosi datę 1971r.³¹. Utzon zaproponował budowę pawilonu wciętego w skarpe terenową po przeciwnej stronie doliny oddzielającej miejsce lokalizacji centrum informacyjnego, od zamku. Lokalizacja ta wraz z zagłębieniem budowli w terenie i przeszkleniem elewacji, zapewniały z jednej strony doskonały widok w kierunku zamku, z drugiej oczekiwaną przez inicjatorów koncepcji „niewidoczność” krajobrazową obiektu. Koncepcja obok lokalizacji i ogólnej wizji architektury pawilonu zawierała lokalizację parkingu, rozplanowanie ciągów komunikacyjnych, uwzględniała zieleni oraz rozkład funkcji w ramach budynku. Przez blisko półwiecze koncepcja pozostawał w sferze projektów. Pozyskanie funduszy od Fundacji AP Møller w 2012 r. otworzyło drogę dalszym działaniom. W 2013 podjęto decyzję o budowie nowego centrum informacyjnego, które pomieści muzeum – multimedialną prezentację zabytku, kawiarnię, sklepik i galerię widokową. Budżet przedsięwzięcia wynosił 45 milionów duńskich koron, czyli około 8 200 000 dolarów. Inwestorem stało się Ministerstwo Ochrony Środowiska (Miljø- og Fødevareministeriet), reprezentowane przez zarząd chronionego obszaru krajobrazowego (Naturstyrelsen – Agencję Lasów i Środowiska). Rozpisano konkurs na projekt centrum informacyjnego, który miał być zaktualizowanym rozwinięciem koncepcji J. Utzona. W konkursie wystąpiło 53 uczestników, z czego Sąd Konkursowy wyłonił sześciu finalistów (Vandkunsten, KHR, Julien De Smedt, Cubo, Entasis, Arkitema), z pośród których wybrano zwycięzcę. Zwycięski projekt obejmujący zarówno architekturę, konstrukcję, rozmieszczenie funkcji, komunikację oraz architekturę krajobrazu został stworzony przez duńską pracownię projektową Arkitema, przy współpracy w zakresie konstrukcji Buro Happold i konsultacji prof. Christoffera Harlanga³². Zakończenie prac planowano na koniec 2016. Finalnie centrum oddano do użytku 22 marca 2018 r. W uroczystym otwarciu uczestniczyła Księżna Maria, żona następcy tronu oraz reprezentacja ministerstwa ochrony środowiska.

Nowoczesne centrum interpretacji zabytku o powierzchni 1400 m² jest odsunięte od ruin i ukryte w formach terenu, w skarpie przeciwnielego wzgórza, tak by nie naruszać walorów krajobrazowych miejsca. Zakłada się, że centrum przyjmie 500 000 odwiedzających rocznie³³. Jednocześnie nowe centrum obsługi ruchu turystycznego staje się współczesną atrakcją

²⁹ Archiwum powstało i funkcjonuje dzięki współpracy Utzon Center i Uniwersytetu w Aalborg, zawiera 10 plansz prezentujących koncepcję J. Utzona dla centrum informacyjnego przy Hammershus; <https://www.utzon-archives.aau.dk>.

³⁰ Plansza nr 5; https://www.utzon-archives.aau.dk/drawings/hammershus-museum-and-visitors-center-bornholm/HAMMERSHUS_L_097_005.png.html.

³¹ Plansza nr 6; https://www.utzon-archives.aau.dk/drawings/hammershus-museum-and-visitors-center-bornholm/HAMMERSHUS_L_097_006.png.html.

³² J. Taylor, *Arkitema Wins Competition for a Visitor Centre at Hammershus*, 28 Nov 2013, ArchDaily; <https://www.archdaily.com/452798/arkitema-wins-competition-for-a-visitor-centre-at-hammershus/>.

³³ G. Loschwitz-Himmel, *New Visitor Centre for Hammershus*, Topos 28.04.2014; <https://www.toposmagazine.com/new-visitor-centre-hammershus/>

dopełniającą funkcjonalnie wartości zespołu zamkowego. Zaplecze centrum stanowią parkingi oddalone jeszcze bardziej od celu zwiedzania. Uruchomienie nowych parkingów powiązane z wprowadzeniem opłaty parkingowej (wcześniej w rejonie zamku parking był bezpłatny). Minimalna opłata wynosi 20 duńskich koron, maksymalna 30 duńskich koron i pozwala na postój 6 godzin (postój dłuższy jest zabroniony). Przybywający innymi środkami komunikacji (rower, komunikacja zbiorowa) w dalszym ciągu mają bezpłatny dostęp do ruin i ich otoczenia. Centrum stało się jednocześnie węzłem szlaków, gdyż ścieżki i pomosty wyprowadzają z niego w kierunku zamku i na okoliczne trasy spacerowe. Dach centrum (wcięty w powierzchnię terenu zbocza skarpy) służy jako taras widokowy skąd rozpościera się doskonała panorama okolicy z kulminacją ruin. Taras dolny przeznaczono na pomieszczenie stolików kawiarnianych. Elewacja frontowa centrum jest w całości przeszklona i zapewnia wgląd w kierunku ruin zamku. Dla siedzących na tarasie zamek odbija się w szklanej elewacji centrum. Część ekspozycyjno - informacyjna jest rozwiązana w formule multimedialnej. Ekrany dotykowe, plansze, projekcja skanów laserowych ruin, plastyczny model zamku mają przygotować zwiedzających do kontaktu z zabytkiem. Obok historii i komentarzy wyjaśniających rozmaite zjawiska z dziejów zamku zwiedzający może zapoznać się z galerią fotografii roślin leczniczych i ozdobnych, które występują w rejonie zamku, a które badacze związali z oddziaływaniem człowieka w ciągu kolejnych stuleci użytkowania warowni. Lekcja „żywej historii” ilustrowanej elementami środowiska naturalnego dopełnia prezentację zamku i jego otoczenia. Realizacja nowego centrum informacyjnego podsumowała długotrwałą kampanię na rzecz ochrony i udostępnienia wyjątkowego krajobrazu nadmorskiego z ruiną zamku. Osiągnięto zamierzony cel uporządkowania otoczenia zamku z pełnym poszanowaniem wartości widokowych oraz harmonijnego połączenia inwestycji ze środowiskiem naturalnym i jego emanacją w postaci krajobrazu kulturowego.

Wnioski systemowe – refleksje na temat „dobrych praktyk”

Ochrona zamku Hammershus jest podporządkowana zachowaniu jego historycznej formy – trwałej ruiny. Jest ona prowadzona konsekwentnie w sferze substancji - zapobieganie dalszej destrukcji ruin oraz w sferze krajobrazowej – ochrona widoku i otoczenia. Nowe centrum obsługi turystów zlokalizowano i zaprojektowano tak, by nie konkurowało z formą historyczną i niknęło w krajobrazie. Umieszczono w nim funkcje komercyjne, od których wolny jest zamek. Co więcej oddalenie centrum od zamku przynosi aktywizację tras spacerowych wokół zamku i sprzyja wykorzystaniu walorów naturalnych miejsca, zatrzymuje turystę na dłużej. Zarządzanie zabytkiem łączy się ze strategią gospodarczą Bornholmu, w której stawia się na turystykę, ekologię, walory przyrodnicze i krajobrazowe oraz promuje się dziedzictwo kulturowe. Model zarządzania oraz sposób rozmieszczenia funkcji wokół zamku Hammershus można propagować, jako dobrą praktykę w ochronie dziedzictwa kulturowego i wartości zabytkowych ruin. Istotą jest wykorzystanie atrakcyjności ruiny historycznej, jako obiektu przyciągającego odwiedzających oraz oddalenie współczesnych funkcji komercyjnych od zabytku wraz ze stworzeniem nowych możliwości interpretacji i kontemplacji zabytku. Zamek jest traktowany po części, jako element środowiska przyrodniczego, integralna część chronionego krajobrazu. Ochrona substancji zabytkowej toczy się równolegle, ale jest drugoplanowa w stosunku do problematyki ekspozycji

krajobrazowej i ochrony przyrodniczo – krajobrazowej obszaru. Ponadto identyfikowanie kolejnych odmian roślin, które wiążą się z historią zamku, a wrosły na stałe w miejscowe środowisko przyrodnicze, to kolejny element integracji problematyki zabytkowej i przyrodniczej – nowe spojrzenie na źródła dziejowe, kolejne uzasadnienie dla ochrony zintegrowanej.

WNIOSKI (odnoszone do miejsca):

- Zamek jest ważny dla tożsamości mieszkańców Bornholmu i Danii, jako symbol narodowy – tę rolę pełni od XIX w.
- Zasady ochrony są traktowane, jako istotny element polityki turystyczno – kulturowej wyspy, inwestycja w rozwój.
- Zamek jest powiązany z istotnymi funkcjami edukacyjnymi – jest elementem narracji o historii Bornholmu i Danii, ale służy też prezentacji ważnych zjawisk historycznych o uniwersalnym znaczeniu.
- Mimo powiązania ze współczesnymi funkcjami kulturowymi (tożsamość i historia), edukacyjnymi (edukacja historyczna) i gospodarczymi (przemysł czasu wolnego), funkcją ruin zamku pozostaje trwanie w postaci ruiny w miejscowym krajobrazie – ruina jest w tym wypadku postrzegana pozytywnie, estetyzowana i przeżywana w duchu ruskinowskiej koncepcji zabytku, jako elementu natury.
- Tak postrzegana ruina ma własne wartości kulturowe i estetyczne, jest elementem z pogranicza architektury i natury, uzmysławia wpływ czasu, „pojęcie dawności” i oddziaływanie sił przyrody.
- Lokalizacja funkcji towarzyszących z dala od zamku (ok. 200 m), nie tylko chroni widok i substancję, ale jest też elementem aktywizacji zwiedzających, którzy mogą trafić na szlaki spacerowe dookoła zamku.
- Przykład Hammershus ukazuje, iż wprowadzenie funkcji do ruin nie jest koniecznością dla jej istnienia.
- Obiekt jest utrzymywany ze środków państwa i Stowarzyszenia Bornholmskiego. Wprowadzenie płatnego parkingu i funkcji komercyjnych w centrum informacyjnym ma zasilić budżet zabytku.
- Zamek jest pretekstem dla organizacji ruchu turystycznego – wytyczania ścieżek spacerowych i systemu szlaków oraz dróg dojazdowych. Skutkuje to aktywizacją szerszej okolicy – „zyski” są postrzegane nie punktowo, a w skali całego regionu (wyspy).
- Zamek wraz z otoczeniem podlega Agencji Ochrony Przyrody ze względu na położenie i wartości przyrodnicze wybrzeża. Pieczę nad działaniami konserwatorskimi sprawuje Ministerstwo Kultury (Agencja Kultury Ministerstwa Kultury). Formy ochrony się nakładają i wzajem uzupełniają.
- Ochrona substancji zamku, krajobrazu z ruinami, widoku na zabytek i z zabytku, to równoprawne i konieczne elementy polityki ochrony konserwatorskiej.

- Centrum zostało wtopione w krajobraz aby nie tworzyć konkurencji zarówno dla wartości historycznych jak i piękna naturalnego krajobrazu nadmorskich klifów. Z założenia ma być „niewidoczne” i założenie to zrealizowano. Jednocześnie powstało dzieło architektury współczesnej, które staje się autonomiczną atrakcją dopełniającą specyfikę miejsca.

WNIOSKI SYSTEMOWE

- Afirmacja ruin w duchu koncepcji Johna Ruskina nie jest anachronizmem, raczej może być postrzegana, jako wyzwania współczesności związane z masową turystyką i poszukiwaniem możliwości przeżycia nowych doświadczeń.

- Możliwe i owocne jest doktrynalne rozumienie wartości ruin, jako wartości samoistnej, generującej jednocześnie aktywność w skali sieci atrakcji, regionu, a nie punktowo „w granicach murów”.

- Wykup terenu – otoczenia zabytku w celu ochrony widoku i ekspozycji, powinien być traktowany jako działanie konserwatorskie, ważny element polityki ochronnej, a zatem powinien figurować w prawnym katalogu działań konserwatorskich, które mogą (i powinny) być finansowane z pieniędzy publicznych.

- Wykup terenu i zarządzanie otoczeniem zabytku to najskuteczniejsza z metod ochrony wartości krajobrazowo – przyrodniczych i kulturowych danego obszaru. Z oczywistych względów może dotyczyć tylko najcenniejszych obiektów i zespołów, jednak w przypadku identyfikowania owych najwyższych wartości powinna być konsekwentnie stosowana w polityce ochronnej.

- Dobrze zorganizowana ochrona zintegrowana (przyrodnicza i kulturowa – konserwatorska) powoduje sumowanie się wartości i zwiększenie skuteczności, a nie konflikt reżimów ochronnych.

- Dla racjonalnego i skutecznego zarządzania obiektem, czy zespołem zabytkowym, konieczne jest wypracowanie docelowej wizji oraz długofalowej strategii działań na rzecz zabytku. Docelowa wizja powinna wynikać z oceny wartości danego zabytku i ma służyć zarówno ochronie, jak i pełnemu ich wyeksponowaniu

- W przypadku ruin zamku Hammershus koncepcję ochrony ruin w krajobrazie opracowano u progu XX w., a zrealizowano w pełni niemal po stu latach. Jasno sprecyzowane cele, perspektywiczne plany i konsekwentnie prowadzone działania, które komplementarnie realizacji owych planów służą, to zasadnicza strategia ochrony, której uczy nas przypadek ruin zamku Hammershus. Jednocześnie mamy tu do czynienia z wyraźną hierarchizacją celów ochrony, w których piękno krajobrazu oraz harmonijne połączenie pierwiastków naturalnych i kulturowych wysuwa się na plan pierwszy wśród zidentyfikowanych wartości, a co za tym idzie zdefiniowanego przedmiotu ochrony.

1

2

Ryc. 1 Zamek Hammershus (fot. A. Siwek, 2017)

Ryc. 2 Zamek Hamershus w krajobrazie (fot. A. Siwek 2016)

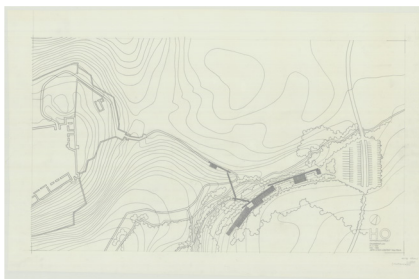
3

4

Ryc. 3 Hammershus, jako motyw pamiątkarski – ceramika bornholmska, ręcznie malowana, pocz. XX w.

Ryc. 4 Hamershus, jako temat malarski – Th. Skovgaard, ok. poł. XX w. (fot. A. Siwek)

5

6

Ryc. 5 Koncepcja J. Utzona, plan sytuacyjny (1969), HAMMERSHUS_L_097_005, © Utzon Archives / Aalborg University & Utzon Center

Ryc. 6 Koncepcja J. Utzona, wizualizacja (1971), HAMMERSHUS_L_097_006, © Utzon Archives / Aalborg University & Utzon Center

7

8

Ryc. 7 Nowe centrum interpretacji zabytku, proj. Arkitema, 2013 r. Widok od strony zamku (fot. A. Siwek 2018)

Ryc. 8 Nowe centrum interpretacji zabytku. Widok wnętrza (fot. A. Siwek 2018)

9

10

Ryc. 9 Nowe centrum interpretacji zabytku. Elewacja frontowa (fot. A. Siwek 2018)

Ryc. 10 Nowe centrum interpretacji zabytku – wnętrze z prezentacją multimedialną (fot. A. Siwek, 2018)

11

12

Ryc. 11 Centrum informacyjne – widok z zamku (fot. A. Siwek 2018)

Ryc. 12 Zamek Hammershus – miejsce kontemplacji (fot. M. Trafas – Wołoszyn, 2018)